

РУНІЧНИЙ КАМІНЬ З ГОРИ ОПУК ЯК ВІЗУАЛЬНЕ ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Залучення до наукового обігу в 1997 р. нового епіграфічного джерела – рунічного напису на камені, що був знайдений під час археологічних досліджень на горі Опук (Керченський півострів), – є значною подією не лише української, але й світової науки. Адже ця знахідка – унікальний артефакт, що не має прямих аналогій серед відомих на сьогодні епіграфічних пам'яток та є одним з джерел до історії готської інвазії на терени Східної Європи, зокрема періоду перебування готів у Криму протягом III–IV ст.

До опукської знахідки зверталися різні дослідники, підходи яких іноді є діаметрально протилежними. Так, археологи В. Голенко (1955–2008 рр.) та О. Джанов¹, які, власне, знайшли і опублікували артефакт, а також О. Хлевов² притримувалися думки про його автентичність. Натомість М. Щукін (1937–2008 рр.)³ та Н. Ганина⁴ притримувалися обережного оптимізму щодо знахідки. І, врешті, М. Федосєєв⁵ вважав рунічний камінь сучасним фальсифікатом. Не відкидаючи можливість фальсифікації, яка завжди присутня в подібних знахідках, ми дотримуватимемося “презумпції невинності” щодо каменя, а під час його подальшого аналізу скористаємося методологією нового самостійного напрямку досліджень, що виник близько чверті століття тому і отримав назву “візуальних

Камінь з рунами з гори Опук

¹ В.К. Голенко, *Древний Киммерик и его округа*, Симферополь 2007, с. 38.

² А.В. Хлевов, *Руны с горы Опук: возможные интерпретации*, Боспорский феномен 4, ч. 2: погребальные памятники и святилища (2002) 321.

³ М.Б. Щукін, *Готский путь (готы, Рим и Черняховская культура)*, Санкт-Петербург 2005, с. 429.

⁴ Н.А. Ганина, *Крымско-готский язык*, Санкт-Петербург 2011, с. 19.

⁵ Н.Ф. Федосєєв, *О достоверности рунических надписей Северного Причерноморья*, Археология 1 (2010) 127.

студій (visual studies)”. Це було наслідком перевороту в гуманітарних науках, який відбувся протягом попереднього десятиліття та звернув увагу дослідників на невлімові в письмових джерелах аспекти соціальної дійсності, що видаються сучасникам очевидними і саме тому не акцентуються в текстах.

Серед теоретичних передумов візуального повороту слід виокремити появу нової стратегії роботи з візуальними джерелами. Подібно до письмового тексту, зображення може бути “прочитане” в контексті відповідного дискурсу. Найбільш поширеною є модель, запропонована Е. Пановські (1892–1968 рр.). Аналізуючи зміст твору мистецтва, дослідник просувається від доіконографічного опису (ідентифікації предметів і подій із зображенням) через іконографічний аналіз (атрибуцію події) до іконологічної інтерпретації (виокремлення зовнішніх, тимчасових – національних, релігійних та інших основ твору). Таким чином дослідник може виявити репрезентацію сенсів, що не усвідомлюються самим автором зображення, але втілюють дух його епохи⁶. Слід зауважити, що сьогодні межі цього підходу значно розширені, свідченням чому є змістовна стаття І. Нарського⁷. Головне завдання історика, вважає він, – контекстуалізація джерела, адже поза контекстом ми не зможемо його “прочитати”. Слід також враховувати, що “візуальний образ відкритий для різних інтерпретацій”, які залежать “від постановки питань і пізнавального інтересу дослідника”.

Рухаючись відповідно до окресленого алгоритму слід розпочати з **доіконографічного опису** обраного артефакту. Рунічний камінь з гори Опук – це плита з мшанкового вапняку розміром 0,62–0,34х0,49–0,20 м із зображенням вписаного в коло прямого хреста з двох перехрещених ліній та однорядкового рунічного напису. Всі елементи – і хрест, і сам напис – виконані у техніці високого рельєфу. Простір навколо знаків та поле між ними заздалегідь обране, висота рунічних літер сягає 0,15 м, ширина ліній – 0,025 м. Руни чудово прокреслені, не лишається жодного сумніву в їхній ідентифікації. О. Хлевов справедливо говорить про них як про еталонні зразки старшого рунічного шрифту – футарку⁸.

Перший знак визначено як виконану інверсивно руну *Thurisaz*, другий ототожнено з *Perth*, третій – з *Raido*, четвертий знак – це руна

⁶ А.В. Костенко, “Візуальний поворот” та фотоджерела: історіографічні нотатки, Актуальні питання сучасної науки. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 24–25 жовтня 2014 року), Херсон 2014, с. 92.

⁷ И.В. Нарский, *Проблемы и возможности исторической интерпретации семейной фотографии (на примере детской фотографии 1966 г. из г. Горького)*, Очевидная история. Проблемы визуальной истории России XX столетия: сборник статей, Челябинск 2008, с. 70.

⁸ А.А. Хлевов, *Предвестники викингов*, Северная Европа в I–VIII вв., Санкт-Петербург 2002.

Ansuz. Д. Шалига вважає, що на камені є і п'ятий рунічний знак, набагато менший, але виконаний у тій же техніці. На його думку, він нагадує старшу руну *Kano*, а його інтерпретація як знака, що означає завершення напису (крапки), заперечує її визначення як рунічної⁹. Втім, решта дослідників схильється до думки, що на камені накреслено чотири рунічні знаки, які разом утворюють напис "*þpra*", який можна прочитати, але не перекласти. Втім, це відносно рідкісний у рунології випадок, коли текст викликає менше інтересу, ніж сам зовнішній вигляд пам'ятки.

Переходячи до **іконографічного аналізу** пам'ятки, не можемо не відзначити, що в суспільній свідомості рунічні знаки сприймаються як щось особливе та загадкове (а останнім часом – навіть містичне). Проте, так було уже в давні часи. Наприклад, готський іменник "*runa*" з'являється в перекладі Біблії єпископом Вульфілою (Ульфілою; 311–381/383 pp.). В Євангелії від Марка 4:11 бачимо: "*iz wisatgiban ist kunnan runa þiu dan gardjos gudis*" ("вам дарована таємниця (*runa*) Царства Божого"). Але вже в ті роки побутує й інше значення цього слова. На встановленому IV ст. камені з Ейнангу в Норвегії рунами написані слова: "...*dagastiz runo faihido*". Переклад цього короткого тексту: "[Я Гу]дагастіс зафарбував руни". Тут "*runo*", очевидно, означає "письмові знаки"¹⁰. Але все ж первісне значення цього слова – таємниця. Адже руни – це набагато більше, ніж абетка і їхнє використання (особливо на початку існування рунічної писемності) пов'язане переважно з ритуальною практикою давньогерманських народів (зокрема й готів). Тому використання в колі певного соціуму готської, чи будь-якої іншої германської мови, не свідчить про втаємниченість щодо рун.

Іншим елементом пам'ятки є знак хреста вписаного в коло, який знаходиться над написом та є рівноправним з ним як у розмірах, так і в техніці виконання. Адекватно витлумачити його значення надзвичайно важко. На камені він може бути і язичницьким символом Сонця, що примандрував разом з племенем-носієм до Північного Причорномор'я зі Скандинавії (такі знаки звичні для наскельних зображень човнів Європейської Півночі ще з часів неоліту), і християнським символом. Відзначимо, що прокреслені прямі (або скісні) хрести трапляються на кількох категоріях гончарного столового та кухонного посуду археологічної культури Синтана-де-Муреш (Черняхівської), яка ототожнюється з готським етносом III–V ст.¹¹ Такі знаки є відносно поширеними в усьому її ареалі.

⁹ Д.А. Шалыга, *Об атрибуции "рунической" надписи на стеле с горы Опук*, МАЭТ 7 (2000) 205.

¹⁰ Эдмунд Вебер, *Руническое искусство*, Санкт-Петербург 2002, с. 11.

¹¹ Р.М. Рейда, А.В. Гейко, С.В. Сапегін, Я.В. Володарець-Урбанович, *Прокреслені знаки на денцях посуду культури Черняхів-Синтана-де-Муреш*, Археологія 4 (2014) 82.

До особливостей опукського рунічного каменя, що відрізняють його від подібних об'єктів та можуть бути основою для **іконологічної інтерпретації** пам'ятки, належить, насамперед, техніка виготовлення і матеріал, який послужив для цієї мети. Факт створення рунічного напису на кам'яній стелі міг би вважатися ординарним, якщо не брати до уваги того, що напис виконано рунами старшого футарку. Це вказує на дві хронологічні межі, між якими знаходиться дата створення каменя: III–VII ст. н. е. Але верхня хронологічна межа, безумовно, не VII ст. Хоча дискусії щодо існування залишків готського населення в Криму продовжуються, побутування рунічного письма у такій яскравій формі вельми сумнівне вже з кінця IV ст. н. е.¹²

В контексті цієї дати вкрай цікавим є факт спорудження в Криму саме рунічного каменя. Більшість написів Скандинавії, а також практично всі відомі написи Центральної Європи виконувалися в той час на предметах озброєння, декоративно-прикладного мистецтва, елементах одягу тощо. Протягом першого – “міграційного” – періоду рунічної писемності (що тривав від початку I ст. до середини VII ст.) переважна більшість відомих написів виконана на невеликих предметах, які власник завжди тримав біля себе. Прикметно, що один з написів “Іллерупського списа” (Данія, V ст.) зроблений у процесі виготовлення наконечника списа за допомогою штампу: руни рельєфно викарбовано над заглибленим у поверхню леза прямокутним відбитком¹³. За всієї різниці манер виконання, наконечник з Іллерупу дещо подібний до рунічного каменя, адже є хронологічно близьким прикладом рунічного напису, який не вирізувався.

Слід зазначити, що синхронні рельєфні написи (грецькі чи римські) на теренах Північного Понту також невідомі, але відомо безліч стел з барельєфами та орнаментальними зображеннями. Відтак, є сенс припускати, що автор сприймав свій витвір насамперед як візуальне зображення, а не текст (детальніше про це йтиметься далі).

Рунічні ж камені як такі з'являються на рубежі IV–V ст., але виключно на теренах сучасних Швеції та Норвегії. Розмаїтість форм каменів, типів написів та їхнього розміщення на поверхні пам'яток, поєднання написів з різноманітними малюнками створюють надзвичайно широку типологічну палітру. Для нас у цьому випадку важливим є факт, що жодного разу протягом практично всієї історії створення рунічних каменів не використовувалася техніка високого рельєфу, яку ми спостерігаємо на

¹² А.А. Хлезов, *Предвестники викингов...*

¹³ *Ibid.*

камені з гори Опук. Практично всі відомі написи створені у техніці енгліфіки, тобто шляхом вирізання знаків у поверхні каменю¹⁴. Це процес набагато простіший, ніж стесування каменю навколо поверхні, обраної для зображуваних знаків. Хоча м'який вапняк і полегшує завдання майстра, це не пояснює його вибір саме такого способу створення зображення.

Говорячи про такий яскравий артефакт пізньоантичної історії, як опукський рунічний камінь, не можна знехтувати **контекстом** тієї епохи. Після гунського розгрому 375 р. держава остроготів (королівство Германаріха, що охоплювало більшу частину земель сучасного українського Причорномор'я та Лісостепу) трансформувалася так незворотно, а готське населення, яке лишилося в Криму, підпало під наскільки потужний вплив деформуючих етнічних факторів, що створення подібної пам'ятки видається малоімовірним уже для межі IV–V ст. Історична ситуація у Східному Криму в цей час не дає очевидних свідчень існування значних груп населення, які могли б зберегти такий яскравий елемент давньогерманської культури, як руни, що, однак, не заперечує побутування готської мови та її діалектів у Криму і після IV ст. Варто підкреслити, що йдеться про “теорію великих чисел”, оскільки гіпотетично можна уявити певний “етнічний уламок”, що століттями зберігав таємницю рунічного письма і встановив рунічний камінь як культовий чи меморіальний символ. Але логічніше пов'язувати час встановлення пам'ятки з періодом політичної стабільності становища готів та споріднених племен Північного Причорномор'я, що повертає нас до епохи, яка передувала гунській навалі, і змушує звернути увагу на етнополітичні процеси у Боспорській державі, на теренах якої, нагадаємо, рунічний камінь було знайдено, а відтак (з великою ймовірністю) – і виготовлено.

Проблема виокремлення у складі населення Боспорського царства германського елементу стоїть наразі досить гостро¹⁵. Треба враховувати, що пам'ятки матеріальної культури, досить нечисленні, не завжди адекватно репрезентують етнічні процеси на Кримському півострові, до того ж прямо пов'язані з політичним життям краю. І все ж джерела письмової історії та археологічні матеріали дозволяють у загальних рисах реконструювати основні моменти готської історії Північного Причорномор'я.

Як відомо, здійснений у 275 р. похід понтійських варварів, серед яких провід мали готські племена, до малоазійських провінцій Римської

¹⁴ А. А. Хлезов, *Предвестники викингов...*

¹⁵ О. В. Шаров, *Данные письменных и археологических источников о появлении германцев на Боспоре*, *Stratum plus* 4 (2010) 252.

імперії зазнав поразки від легіонів імператора Тацита (275–276 рр.). Край варварським набігам поклали вже не римляни, а боспорці в особі базилевса Тейрана (275–278 рр.), представника старої династії Гіберіїв-Юліїв – спадкоємця проримських традицій. Вірогідно характер взаємозв'язків варварів з Боспором у цей час змінюється. Уряд Рескупоріда IV (242–276 рр.) в часи “готських війн” практично не контролював ситуацію на кордонах, попри вдале балансування між Римом та варварським світом. Однак після перемоги римської та боспорської армій і завершення “готських війн”, варвари мали змінити своє ставлення до Боспорського царства і розглядати його вже не як пасивного спостерігача причорноморської політики, а як сильного суперника, а в перспективі – достойного союзника. Спільність інтересів сторін виявилася пізніше – за доби базилевса Фофорса (285–308 рр.). Сам факт сходження на трон людини з негрецьким іменем свідчить про активну “варваризацію” Боспорської держави, яка призвела до перемоги на Боспорі проварварської партії, лідером якої і став Фофорс¹⁶. Подальший виклад історії взаємин Боспору та світу готських варварів ми зустрічаємо у Константина Багрянородного, який розповідає про кілька херсонесько-боспорських війн та про участь у них готів на боці боспорських правителів, тобто тепер уже не варвари використовують Боспор як свою ресурсну базу, а, навпаки, дружній правитель залучає їх до реалізації своїх мілітарних планів. Схожу ситуацію бачимо і у першій половині IV ст., коли варвари використовуються боспорцями у війні з Херсонесом за переформатування кордонів та сфер впливу в Тавриці.

Як відомо, більшість знахідок на Боспорі предметів, типових для матеріальної культури давньогерманських племен, датуються саме IV ст. Вірогідно, вони були занесені на Боспор готами, що осіли тут у часи після херсонесько-боспорських війн наприкінці III – у другій чверті IV ст. Як свідчить Константин Багрянородний, архонт Херсонеса Фарнак після завершення невдалої для Боспорського царства війни переселив до прилеглих до Херсонеса районів частину полонених боспорців¹⁷, серед яких були, слід гадати, і варвари. Розселення варварів на кордонах було частиною політики Константина Великого, головні риси якої повторювалися і на околицях імперії. Відтак готське населення потрапило з Боспору і до “країни Дорі”, за якою пізніше закріпилася назва Готії. Кримський дослідник В. Юрочкін відзначає, що Константин Багрянородний прямо вказує на

¹⁶ В.Ю. Юрочкин, *Готы-трапезиты на пограничье Боспора*, Пантикапей-Боспор-Керчь. 26 веков древней столице. Материалы международной конференции, Керчь 2000, с. 129.

¹⁷ *Ibid.*, с. 130.

те, що після третьої херсонесько-боспорської війни кордон пройшов через Кіммерик. Навряд чи тут йдеться про давнє місто, зруйноване у 2-й пол. III ст., скоріше про певний край, південь якого був обмежений фортецею на горі Опук. Показово, що розкопки ділянок валу поблизу Савроматія демонструють сліди його реконструкції в пізньоантичну епоху, що, вірогідно, пов'язано з новими кордонами. До тієї ж доби відносять і спорудження на горі Опук потужної цитаделі, яку вважають укріпленим центром боспорських федератів-готів¹⁸. Саме тут і було знайдено рунічний камінь.

На землях, де готи осіли (йдеться не лише про Крим, але й про Західну Європу пізнішого часу), вони швидко втрачали знання рунічного мистецтва. Під потужним впливом середземноморської (греко-латинської) цивілізації та у взаємодії з нею народжувалися нові романські та германські мови. Рунам уже не лишалося місця ні в побуті, ні в ритуальній сфері, ні в практиці гадання, де, вірогідно, вони застосовувалися найдовше. Рунічне мистецтво було витіснене до маргінальних сфер культури і зникло у “варварських королівствах” на початку Середньовіччя не лишивши по собі слідів.

Моделюючи ж ситуацію, що привела до створення досліджуваного нами рунічного каменя, О. Хлевов висуває гіпотезу, що майстер, який не знав рун, сприймав увесь напис, разом зі вписаним у коло хрестом, як щось єдине і орнаментальне¹⁹. Не виключено, що інверсія першої руни спричинена прагненням створити певну симетрію першої та останньої рун, розвернувши їх у різні боки. До цього висновку підводить і загальна монументальність напису, і масивність окремих рунічних символів, і висока технологічна культура виробництва, що навіть сьогодні справляє враження візуально довершеної та естетично досконалої роботи.

Відповідно до цієї версії, місцевому (боспорському) майстрові могли надати малюнок замовленого зображення, яке він відтворив на камені звичним для себе способом. Попри значне ускладнення історії появи каменя, ця гіпотеза цілком слушна – інакше слід погодитися з тим, що невідомий нам гот з незрозумілої причини відмовився від традиційного і, до того ж, зручнішого стилю роботи. В свою чергу, причинами такого рішення могли стати або виключні умови створення каменя, або досвід роботи такого майстра-гота у майстернях пізньоантичного Боспору.

Таким чином, можна стверджувати, що рунічний камінь з гори Опук має датуватися в межах сер. III – кін. IV ст. Обставини створення

¹⁸ В.Ю. Юрочкин, *Готы-трапезиты...*, с. 131.

¹⁹ А.А. Хлевов, *Предвестники викингов...*

цієї пам'ятки залишаються нез'ясованими до кінця і можуть трактуватися лише гіпотетично. Припустимо стверджувати, що камінь, у часи його побутування, стояв вертикально (вочевидь, на пагорбі чи кургані – таке місцезнаходження типове і для скандинавських рунічних каменів). Для людей, що його встановили, він міг бути і об'єктом релігійного поклоніння, і символом місця суду, і надгробком чи кенотафом готського дружинника. Є деякі підстави пов'язувати камінь і з поширенням серед готів християнства, але численні аналогії вписаного в коло прямого хреста, його зв'язок з колом солярних символів говорять скоріше про внутрішньоготське походження цього знаку. Якщо зв'язок з християнством тут і був (середина і кінець IV ст. – це час успішної проповіді серед готів єпископа Вульфїлі та його учнів), то він був переосмислений через призму германської символіки.

Важливішим є інше – ця пам'ятка є “гібридним об'єктом” та репрезентує поєднання культурних традицій, які географічно вкрай далекі одна від одної – скандинавської та античної; двох цивілізацій, що стоять біля витоків сучасної європейської ідентичності. Вона поєднує рунічне письмо Півночі та монументальну техніку різьблення античного Середземномор'я. Разом з тим цей артефакт – яскраве свідчення початку процесів “дегерманізації” готів та їхньої культури, які опинилися в ареалі пізньоантичного та ранньохристиянського світів. Опукський камінь фіксує ту швидкоплинну мить східноєвропейської історії IV ст., коли у степах Північного Причорномор'я старі традиції північних племен ще не були забуті, але вже взаємодіяли з новими концепціями, а грізні північні варвари перетворювалися на нові народи, розквіт яких настане вже в Ранньому Середньовіччі.